

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Güz/Autumn, 2021, 8 (2), 1217-1237

ALEVÎ YAZILI METİNLERİNDE ALLAH TASAVVURU
The Conception of God in the Alevî Written Texts

Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN

Dr. Öğretim Görevlisi, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Iğdır, Türkiye / e-mail: reyhanerdogdu@gmail.com / Orcid No: orcid.org/0000-0002-0046-2761

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 10/11/2021
Kabul Tarihi / Accepted: 20/12/2021
Yayın Tarihi / Published: 30/12/2021
Cilt / Volume: 8
Sayı / Issue: 2
Sayfa/ Pages: 1217-1237

Atıf / Cite as: Erdoğan Başaran, Reyhan. "Alevî Yazılı Metinlerinde Allah Tasavvuru" [The Conception of God in the Alevî Written Texts]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/2 (2021), 1217-1237.

Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.1021591>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (2) 2021: 1217-1237

ALEVÎ YAZILI METİNLERİNDE ALLAH TASAVVURU*

Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN**

Öz

Allah'ın varlığı, birliği, eşi ve benzerinin olmadığı inancını ifade eden tevhîd ilkesi Kur'an'ın en temel öğretisidir. İslam geleneğinin şekillenmesinde en asli rolü olan tevhîd ilminin Alevî yazılı kaynaklarında merkezi bir konumda olduğu görülmektedir. Ancak tevhîd inancı geleneksel İslam telakkisinden farklı olarak Alevî inanisinde Hakk-Muhammed-Alî anlayışı çerçevesinde irdelenmektedir. Bu inanışa uygun olarak Alevîlik daha ziyade Hakk-Muhammed-Alî yolu olarak tanımlanmaktadır. Kelime-i şehadetin İslam âleminde makbul görmüş şekli Alevîlikte "La İlähe illallah, Muhammeden Resulullah, Aliyyun Veliyullah" şeklinde ifade bulmuştur. Bu ifadeye göre Allah ulûhiyeti, Muhammed nübüvveti ve Alî velayeti temsil etmektedir. Her ne kadar tevhîd ilkesi Allah'a has kılınmış ve aşkın Tanrı fikri Alevîlikte hâkim bir kanaat olarak yer edinmiş olsa da Hz. Alî'nin ulûhiyeti olarak yorumlanabilecek bazı ifadeler Alevîlikte tevhîd ilkesinin mahiyetini, sınırlarını ve Hz. Muhammed ve Hz. Alî ile olan bağlantısını incelemeyi elzem kılmaktadır. Alevî ozanları tarafından yazılan deyiş ve nefeslerde Alî'nin ulûhiyeti gibi anlaşılabilir pek çok ifade mevcuttur. Bu eserler doğrultusunda Hz. Alî'nin Alevî geleneği içindeki rolünü, misyonunu ve önemini ele alan birçok çalışma yapılmıştır. Alevî geleneğinin en muteber kaynağı kabul edilen *Buyruklar*'da da "Hazret-i Şah-ı Velayet Âdem'i yarattı" gibi Hz. Alî'ye İlahlık nispet edildiği şeklinde bir algının oluşmasına sebebiyet verebilecek ifadeler mevcuttur. Alevî âdâb ve erkân kitabı olan *Buyruklar*'da ayrıca Hz. Muhammed'in kutsal ile olan bağlantısını farklı bir boyutta ele alan ifadeler yer almaktadır. Bu çalışmanın temel gayesi Alevî klasik metinlerden olan *Buyruklar*'da Tanrı tasavvurunun nasıl ele alındığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda tevhîd ilkesinin özü ile örtüşmeyen, Hz. Alî'ye ulûhiyet sıfatının atfedildiği şeklinde yorumlanabilecek ifadeler irdelenecektir. Bu sorular çalışmamıza yön verici niteliktedir: Alevî yazılı literatüründe merkezi konumda olan *Buyruklar*'da Allah inancı nasıl ele alınmıştır? Literatüre "Üçler" olarak da geçen Hakk-Muhammed-Alî anlayışı tevhîd ilkesi ile örtüşmekte midir ve nasıl? Hz. Alî'ye ulûhiyet nispet eden pasajları nasıl değerlendirmek gerekir? Hz. Muhammed tasavvurunun Tanrı ile olan bağlantısı nasıl ele alınmıştır?

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Kızılbaş-Alevîlik, Tevhîd, Hakk-Muhammed-Alî, Hulûl

* Makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirmediğine, yazar/lar arasında çıkar çatışması bulunmadığına ve makalenin hazırlanmasında herhangi bir kurumdan maddi destek alınmadığına dair yazarın yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Dr. Öğretim Görevlisi, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Iğdır, Türkiye / e-mail: reyhanerdogdu@gmail.com Orcid No: orcid.org/0000-0002-0046-2761

The Conception of God in the Alevi Written Texts

Abstract

The principle of *tawhid*, which expresses the oneness of God according to which there is no God but He, is accepted as the most basic principle of Alevi written sources. Unlike the Sunni and Shi'ite Islamic traditions, the principle of *tawhid* is examined within the framework of the Hakk-Muhammad-Ali triad in the Alevi teaching. In addition to the fact that Alevism is expressed as the path of Hakk-Muhammad-Ali. In the Alevi written sources, the members of this triad are pointed out one after another without preamble. The accepted form of the *kalima-i shahadah* in the Islamic world has found expression in Alevism as "*La ilahe illallah, Muhammadan rasulullah, Aliyyun waliyullah*". According to this expression, Allah represents deity, Muhammad represents prophethood, and Ali represents *walayah*. Although the principle of *tawhid* is reserved for Allah and the idea of the transcendent God has taken its place as a dominant opinion in Alevism, some expressions that can be interpreted as Ali's divinity make it necessary to examine the nature and limits of the principle of *tawhid* in Alevism and its connection with Muhammad and Ali. Although we can see examples of Ali's divinity in the poems written by Alevi poets, some expressions written in the main Alevi texts such as "*Hazrat-i Shah-i Walayah created Adam*" indicate that divinity is attributed to Ali. The main purpose of this study is to reveal how the concept of God is handled in the Alevi classical texts, particularly the *Buyruks*. Although only the divinity of Ali was mentioned in the Alevi studies, the principle of *tawhid* will also be discussed in regard to the Prophet Muhammad. In this context, the following questions will be guiding our research: How is the belief in God handled in the Alevi written literature? Does the Hakk-Muhammad-Ali triad coincide with the principle of *tawhid* and how? How should we evaluate the passages that attribute divinity to Ali?

Keywords: The History of Islamic Sects, Kizilbash-Alevism, Tawhid, Hakk-Muhammad-Ali, Hulul

Structured Abstract: Alevism has taken the attention of the academic community especially since the 1980s. Dozens of national and international works have been written at academic and non-academic levels in almost every discipline of social sciences, from sociology to political science, from history to literature. Scholars who specialized in Islamic studies have recently paid special attention to Alevism. In Alevism, many works have been written about Ali, his divinity, *walayah*, bravery, and heroism. However, in the Alevi belief, the concept of God has not been subjected to a detailed theological examination with quantitative and qualitative data. It is observed that the subject of belief in Allah is the most basic principle of the *Buyruks*, the book of Alevi rules and conventions. This study is important in terms of addressing a subject that is so important in Alevi belief by referring to the *Buyruks*, which has a fundamental place in the Alevi written literature. In this paper, the following questions will be examined: How is the conception of God discussed in the *Buyruks*? Does the understanding of Hakk-Muhammad-Ali coincide with the principle of *tawhid* and, if so, how? What are the passages that attribute divinity to Ali and how should they be evaluated? How is the Prophet Muhammad's connection with God revealed? Are the statements that cause us to question the nature of the principle of *tawhid* in line with the doctrine of *hulul*? Is it possible to explain these teachings with the philosophy of "the oneness of being", which is blended in mystical thought? This study aims to deal with the concept of God in *Buyruks*. Belief in Allah in Alevism is generally considered within the framework of the acceptance of Hakk-Muhammad-Ali. In this expression, Allah represents the divinity, Muhammad represents prophethood, and Ali represents *walayah*. However, some expressions in Alevi written sources have been influential in the emergence of different views on the nature of the relationship between the concept of God and the Prophet Muhammad and Ali. In this direction, as indicated in the text, some researchers have evaluated this issue within the framework of the theory of *hulul*. According to this, an understanding is put forward that Allah, who is transcendent and

sublime, incarnated in Alî. There is also a different view that the acceptance of Hakk-Muhammad-Alî is an indicator of the understanding of manifestation in Sufism. Hakk-Muhammad-Alî has also been evaluated by some scholars within the framework of the idea of the *wahdat al-wujud*. There is a separate view that the conception of God in Alevism is similar to the pantheist doctrine. According to this thought, the use of *wahdat al-mawjud* rather than *wahdat al-wujud* is more appropriate. According to a different thought put forward on this subject, the understanding of Hakk-Muhammad-Alî was shaped by the influence of the belief in the trinity in Christianity. This idea, which is not in demand today, is mostly expressed by western scholars. As we have analyzed in this study, although there are expressions in the *Buyruks* that can be perceived as the divinity of Alî and that attribute holiness to the Prophet Muhammad in a different dimension, when the *Buyruk* texts are considered as a whole, it will be seen that the conception of God is shaped in line with the principle of *tawhid*. In the *Buyruks*, it is stated that Allah is the one, nothing (neither Muhammad nor Alî) is his equal or like him, and it is *shirk* (polytheism) to associate partners with him. According to the *Buyruks*, Allah is the sole and absolute creator of the universe, Muhammad is the true Rasul, and the imamate of Alî and his sons is definitive. Apart from the examples mentioned above, it has been emphasized in the *Buyruks* that the Prophet Muhammad and Alî were created as a whole from the same light. There is an extreme respect for the Prophet Muhammad and Alî. However, by the nature of Allah, He is not considered to be identical with Muhammad and Alî. Apart from the examples mentioned in the *Buyruks*, it can be said that the divine and human beings are defined with clear expressions. Accordingly, Allah is the creator, Muhammad is the messenger of Allah and Alî is the *wali* of Allah.

Keywords: The History of Islamic Sects, Kizilbash-Alevism, Tawhid, Hakk-Muhammad-Alî, Hulul

GİRİŞ

Türkiye’de yaşayan Alevî geleneğe mensup bireylerin sayısını gösteren resmi bir veri olmamakla birlikte Alevî nüfusun coğrafi dağılımının çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Modern dönemde ulusal ve uluslararası boyutta pek çok eserin kaleme alındığı Kızılbaş-Alevîlik 15. yy.’ın ortalarında Safevi tarikatının Anadolu’da inkişafına öncülük eden Şeyh Cüneyd’in görüşleri etrafında toplanan Türkmenlerin oluşturmuş olduğu bir gruptur. Ancak Kızılbaşlar’ın tarihsel zeminde inkişafı 1240 yılında Selçuklu devletine karşı Baba İlyas Horosani’nin öğrencisi olan Baba İshak tarafından gerçekleştirilen ve Selçuklu idari ve siyasi sistemini derinden sarsan en önemli Türkmen ayaklanmalarından kabul edilen Babaî isyanına dayandırılmaktadır. Göçebe hayatı süren Türkmenler Selçuklu imparatorluğunda iktisadi ve sosyal yapının zayıflaması neticesinde ortaya çıkan idari yolsuzluklardan en çok etkilenen kesimdi. Eski Türk âdet, gelenek ve göreneklerini İslami yapı içinde tasavvufi bir öğreti olarak benimsemiş olan Vefâî tarikatı menşeli Baba İlyas’ın öğretileri Türkmen dervişleri arasında yaygınlık göstermiştir. Her ne kadar Babaî isyanı başarısız olmuş olsa da Türkmen dervişleri arasında Babaîlik adıyla anılan sosyal, dini ve kültürel bir oluşum olarak varlığını devam ettirmiştir.¹

¹ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 755-761.

Safeviliğin 15. yy.'da Anadolu'da ortaya çıkması ile birlikte Kızılbaş adını alacak olan zümrelerin ilk olarak devletle barışık olmayan Babaî mensupları ve cemaat dışı diğer gruplar olduğu düşünülmektedir.² Ancak Kızılbaş isminin belirli bir sosyal, siyasi ve dini bir grubu ifade etmesi, benimsenen görüşe göre ilk defa, Safevi tarikatı lideri Şeyh Haydar devrine rastlamaktadır. Şeyh Haydar'ın emriyle mensupları başlarına on iki dilimli, sürahi biçiminde yukarıya doğru sivrileşen "Tac-ı Haydarî" olarak da bilinen kırmızı bir kavuk giymeye başlamışlardır.³ Haydar'ın Anadolu'da bulunan müritleri bu tür serpuş giydikleri için önce istihza ile Kızılbaş adıyla anılmış, sonra Safevi tarikatı adına Anadolu'da siyasi ve dini faaliyet gösteren kimseler için bu isim kullanılmıştır. Ancak 19. yy.'ın sonlarında bu ismin olumsuz etkisinden kurtulmak amacıyla Alevî ismi benimsenmiş⁴ ve hem kendileri hem de muhalifler tarafından genellikle Alevî ismi ile anılmaya başlamışlardır.⁵ Özellikle Alî bin Ebû Tâlib'in kutsallığı inancı Alevîliğin inanç yapısını şekillendirmekte merkezi bir rol oynamaktadır. Hz. Alî'ye gösterilen aşırı ihtimam aslında Orta Çağ'da teşekkül eden tasavvufi oluşumların ekseriyetinin ortak noktasıdır.⁶ Hz. Alî ve nesline olan aşırı ilginin Orta Çağ'da ortaya çıkan diğer mistik oluşumlar gibi Kızılbaşlığın da rakipleri tarafından zaman zaman İslam dışı, gulât, râfîzî olmakla itham edilmesinde önemli bir etkisi olmuştur.⁷ Her ne kadar İslam dininin egemen olduğu coğrafyada doğmuş,

² Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: a General Survey of the Material and Spiritual Culture and History C. 1071-1330*, trans. from the French by J. Jones-Williams (New York: Taplinger Pub. Co, 1968), 259.

³ Şeyh Cüneyd'in en küçük oğlu olan Şeyh Haydar babasının Anadolu'da yürütmüş olduğu misyonu yüklenmiş ve Safevi tarikatının dini ve askeri lideri olarak etrafında büyük bir takipçi kitlesi oluşturmuştur. Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 12-13.

⁴ Alevî kelimesi zaman zaman Orta Çağ'da İmami Şî'ileri İsmailî'lerden ayırmak amaçlı kullanılmış olsa da 19. yy.'ın sonlarına kadar kullanımı noktasında bir netlik söz konusu değildir. Stefan Winter, *A History of the 'Alawis: From medieval Aleppo to the Turkish Republic* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 4-5; 19. yy. itibarıyla yalnızca Kızılbaşlar değil Irak'ta doğan ancak Suriye'de gelişip yayılan Nusayrîlik de Alevî ismi ile anılagelmiştir. Tarihsel zeminde oluşumları itibarıyla herhangi bir dini, sosyal ve politik bağlantısı olmayan bu iki fırkanın aynı zaman diliminde Alevî ismi ile anılagelmesinin temel nedeni her iki grubun da Şîî etkisi altında gelişme göstermiş olması denilebilir.

⁵ Alevîlik ifadesi bugün Kızılbaş-Alevîleri için kullanılan en temel kavram olmakla birlikte Alevî geleneğe mensup "boy-soy-aşiret" sistemine dayalı bazı ocaklar Alevî ismi yerine mensup oldukları Ocak ismi ile kendilerini tanımlamaktadırlar. Alevîlikte Ocak sistemi ile ilgili daha detaylı bilgi için bk.; Cenksu Üçer, "Alevi Klasikleri Çalışmalarında Ocak Sisteminin Önemi Üzerine", *Uluslararası Alevi-Bektaşî Klasikleri Sempozyumu, Sakarya*, ed. Süleyman Akkuş vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016), 383-403.

⁶ Ahmed Azfar Moin, *Islam and the Millennium: Sacred Kingship and Popular Imagination in Early Modern India and Iran*, (2010).
<http://hdl.handle.net.ezproxy.rice.edu/2027.42/77799>

⁷ Osmanlı-Safevi mücadelesinde Osmanlı'ya karşı Safevilerin yanında yer almış olmaları da Kızılbaşlığın râfîzî, hâricî, zındık, mulhid olarak nitelenmesinde etkin olmuştur. Bk.; Reyhan Erdoğan Başaran, "Does being Rafidi mean Shi'ite?: The Representation of the Kızılbaş Belief in the Sixteenth Century Ottoman Records", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6 /

gelişmiş ve varlığını devam ettirmekte olan Kızılbaş-Alevîlik belli bir Müslüman camia tarafından hâricî, zındık, mulhid olmakla itham edilmiş⁸ olsa da İslami öğelerle beslenen bu fırka mensuplarının ekseriyeti kendilerini Müslüman addetmektedirler.⁹

İslam dininin sistematığı içinde gelişme gösteren Alevî geleneği İslam öncesi Orta Asya'nın mistik disiplinlerinden de beslendiği gerekçesi ile pek çok araştırmacı tarafından senkretik dini oluşumlardan mülhaza edilmektedir.¹⁰ Alevîlikte ilâhi olanın izahı olarak yorumlanabilecek Hakk-Muhammed-Alî anlayışı öğretinin temelini teşkil etmektedir. Bu ifadeye yer alan Allah ulûhiyeti, Muhammed nübüvveti ve Alî velayeti temsil etmektedir. Ancak Tanrı'nın Muhammed ve Alî ile olan bağlantısının keyfiyeti noktasında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Alevî yazılı literatüründe yer alan bazı ifadeler aşkın varlığın insanda tam ve kâmil manasıyla Alî'de hulûl ettiği şeklinde yorumlanmış¹¹ olmakla birlikte tasavvufi bir öğreti olarak kabul gören vahdet-i vücud'cu bir anlayış olarak da izah edilmiştir.¹² Biz bu çalışmamızda kim tarafından, nerede ve ne zaman yazıldığı konusunda net bir bilginin olmadığı¹³ ancak Alevî yazılı literatürünün en önde gelen eserlerinden olan ve

1 (Haziran 2019): 11-35. <https://doi.org/10.33718/tid.506735> Kızılbaşlık için Osmanlı arşiv belgelerinde râfîzî, hâricî, zındık, mulhid gibi kavramlar kullanılmıştır. Cemal Şener, *Osmanlı Belgeleri'nde Aleviler-Bektaşiler* (İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2002), 12; Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde "Zındık", "Harici", "Râfîzî", "Mülhid" ve "Ehl-i Bid'at" Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982): 507-520; Nusayrîlik için daha ziyade gulât kavramı kullanılmıştır. Claude Cahen, "Note sur l'origine de la communauté syrienne des Nusayris" *REI* (1970), 243.

8 Ocak. "Türk Heterodoksi Tarihinde "Zındık", "Harici", "Râfîzî", "Mülhid" ve "Ehl-i Bid'at" Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", 507-520.

9 Kızılbaş-Alevî geleneğine ait metinler incelendiği zaman Kur'ân-ı Kerîm'den ve Hz. Muhammed'in hadislerinden beslenen İslami bir öze sahip olduğu görülecektir. Alevîliğin ne olduğu ve ne olmadığı hususunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu konuda daha detaylı bilgi için, bk.; Reyhan Erdoğan Başaran, "Comparing Scholarship: The Assessment of the Contemporary Works That Links Alevis with either Shi'ism or Sunnism", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 315-337.

10 Fuad Köprülü tarafından ortaya atılan bu fikir İrene Melikoff, Ahmet Yaşar Ocak gibi önemli isimler tarafından da desteklenmiştir. Mehmed Fuad Köprülü, *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion*, çev. Garry Leiser (Salt Lake City, Utah: University of Utah Press, 1993); Irène Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar: Alevîlik-Bektaşilik Araştırmaları* (İstanbul: Demos Yayınları, 2006), 25-17.

11 Alevî gelenekte hulûl inancına örnek teşkil edecek deyişler ve bu konuda daha detaylı izahat için bk.; Cenksu Üçer, "Hakk-Muhammed-Ali (Üçler) Telakkileri Çerçevesinde Alevilikte Hz. Ali", *Hazreti Ali - Sempozyum Bildirileri* (İzmir; y.y., 2009), 123-128; Alevî gelenekte hulûl inancının mahiyeti hakkında, bk.; Resul Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", *Bilig / 72* (Mart 2015): 1-24.

12 Vahdet-i vücud'cu yaklaşım için bk.; Rıza Yıldırım, *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

13 Abdülbaki Gölpınarlı, Bisâtî isimli biri tarafından yazılan ve *Menakıbu'l-Esrar Behcetü'l-Ahrar* isminde neşredilen kitabın zamanla *Buyruk* adı altında ün kazandığını belirtir. Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiîlik* (İstanbul: Der Yayınları, 1979), 178.

Kızılbaş-Alevî toplumu içinde yaygın olarak okunan Alevî âdâb ve erkânına ait kaidelerin ve tasavvufî-bâtinî öğretilerin yer aldığı *Buyruklar* ekseninde Tanrı tasavvurunu anlamaya, anlamlandırmaya ve teolojik verilerle izah etmeye çalışacağız.¹⁴ Hakk-Muhammed-Alî anlayışı ve bu olgunun İslam dininin özünü oluşturan tevhîd ilkesi ile örtüşüp örtüşmediği ele alınacaktır. Bu bağlamda *Buyruklar*'da Hz. Muhammed'in ve Hz. Alî'nin ulûhiyeti gibi algılanacak ifadelerin analizi sunulacaktır. Çalışma yürütülürken farklı dönemlerde yazılan iki temel *Buyruk*'un karşılaştırmalı analizi yapılacaktır. Referansta bulunulan *Buyruklar*'dan biri 1021/1612 yılında *Menakıbu'l-Esrar Becetü'l-Ahrar* ismi ile yazılmış ve Ahmed Taşğın tarafından *Şeyh Sâfi Buyruğu* olarak neşredilmiş olan eserdir.¹⁵ Bir diğer eser ise İmam Cafer'e atfedilen, 20. yy.'ın başlarında istinsah edilen ve bugün akademik camianın en sık başvuru yapmış olduğu *Buyruk* isimli çalışmadır.¹⁶

Alevîlik özellikle 1980'li yıllardan itibaren akademik camianın ilgisini çekmiştir. Sosyolojiden siyaset bilimine, tarihten edebiyata sosyal bilimlerin hemen hemen her disiplinde ulusal ve uluslararası, akademik ve akademik olmayan

¹⁴ *Buyruklar, İmam Cafer Buyruğu, Menakıbu'l-Evliya, Menakıbname, Futuvvetname* isimleri altında neşredilmiş olsa da günümüzde daha ziyade *Buyruk* ismi ile popüler olmuştur. *Buyruklar* atfedildikleri kişiye nispetle iki gruba ayrılmaktadır. Bir yanda Safevi tarikatının kurucusu olan Şeyh Sâfi'nin öğretilerini içerdiği iddiasıyla Şeyh Sâfi'ye atfedilmekte ve *Şeyh Sâfi Buyrukları* olarak isimlendirilmektedirler. Diğer yandan On İki İmam Şiîliğinin altıncı imamı kabul edilen İmam Cafer'e nispetle *İmam Cafer Buyrukları* olarak bilinegelmektedirler. Ancak *Buyruk* adı ile bilinegelen tek bir yazılı nüshanın olmadığı, aksine farklı boyutlarda, farklı içerikte ve farklı zaman dilimlerinde neşredilen ilk yazılan nüshanın kopyası mahiyetinde kabul edilebilecek pek çok buyruk nüshası bulunmaktadır. *Buyruklar* hakkında daha detaylı bilgi için, bk.; Reyhan Erdoğan Başaran, "Alid loyalty or Shi'ite tendency: a comparative approach to the Alevi Buyruk texts", *Middle Eastern Studies*, 57 (2021), 553-566.; Doğan Kaplan, "Alevîliğin Yazılı Kaynaklarından Buyruklar ve Muhtevaları", *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu 1*, (Isparta 2005), 233-247; Ayfer Karakaya-Stump, "Documents and Buyruk Manuscripts in the Private Archives of Alevi Dede Families: An Overview", *British Journal of Middle Eastern Studies* 37-3 (December 2010), 273-286; Harun Yıldız, "Anadolu Alevîliğinin Yazılı Kaynaklarına Bir Bakış", *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 30 (2004), 323-359.

¹⁵ Bisâtî, *Şeyh Sâfi Buyruğu (Menâkıbu'l-Esrâr Behcetü'l-Ahrâr)*, ed. Ahmet Taşğın (Ankara: Çizgi Kitabevi, 2013). Bu çalışmada *Buyruk* metninin orijinal versiyonunun da verilmiş olması bu çalışmayı ayrıca değerli kılmaktadır.

¹⁶ İlk olarak Sefer Aytakin tarafından çalışılmış olan bu eser Fuat Bozkurt tarafından İzmir Yazması, Maraş Yazması, Hacı Bektaş Yazması, 2. Hacı Bektaş Yazması, Alaca Yazmaları da dikkate alınarak güncellenmiştir. Bu çalışmada Fuat Bozkurt'un çalışması dikkate alınmıştır. Taşğın'ın çalışmasının aksine Sefer Aytakin ve Fuat Bozkurt'un eserlerinde *Buyruk* nüshalarının orijinallerinin yer almaması bir eksiklik olmakla birlikte bu alanda yapılan en temel çalışmalardır. Sefer Aytakin, *Buyruk* (Emek Basım Yayınevi, 1958); Fuat Bozkurt, *Buyruk: İmam Cafer-i Sadık Buyruğu* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004). Burada Fuat Bozkurt tarafından *İmam Cafer Buyruklarının* farklı varyantlarını (İzmir Yazması, Maraş Yazması, Hacı Bektaş Yazması, 2. Hacı Bektaş Yazması, Alaca Yazması) ele aldığı *Buyruk* isimli eser ele alınmıştır. Ancak bu çalışmada Allah lafızlarının Tanrı lafzı ile verilmiş olması yazarın kendi inisiyatifine dayanarak metinde yapmış olduğu değişikliklerden olması sebebiyle metin incelemesinde daha ihtiyatla yaklaşılması gerekli kılmalıdır.

düzye de onlarca eser kaleme alınmıştır. İslami ilimler alanında ihtisaslaşmış akademisyenler de son zamanlarda Alevîlik çalışmalarına özel bir ihtimam göstermişlerdir. Alevîlikte Hz. Alî tasavvurunu, Alî'nin ulûhiyetini, velayetini, yiğitliğini, kahramanlığını ele alan pek çok eser de kaleme alınmıştır.¹⁷ Ancak Alevî inanişında Tanrı tasavvuru nicel ve nitel veriler eşliğinde detaylı bir teolojik incelemeye tabi tutulmamıştır.¹⁸ Allah'a iman konusunun Alevî adâp ve erkân kitabı olan *Buyruklar*'ın en temel ilkesi olduğu gözlenmektedir. Bu çalışma Alevî inanişında bu derece önemli olan bir konunun Alevî yazılı literatüründe temel bir yeri olan *Buyruklar*'a başvurularak ele alınması açısından önemlidir. Bu meyanda aşağıdaki sorular irdelenecektir: *Buyruklar*'da Allah inancı nasıl ele alınmıştır? Hakk-Muhammed-Alî anlayışı tevhîd ilkesi ile örtüşmekte midir ve nasıl? Hz. Alî'ye ulûhiyet nispet eden pasajlar nelerdir ve nasıl değerlendirmek gerekir? Hz. Muhammed'in Tanrı ile olan bağlantısı nasıl ortaya konulmuştur? Tevhîd ilkesinin mahiyetini sorgulamamıza sebebiyet verici ifadeleri antropomorfik bir yaklaşım olarak mı yoksa hulûl doktrini doğrultusunda mı ele alınmaktadır? Bu öğretinin tasavvufi düşüncede harmanlanmış olan vahdet-i vücud felsefesi ile izahı mümkün müdür?

¹⁷ Hz. Alî'nin Alevî yazılı metinlerinde, bilhassa deyiş ve nefeslerde nasıl konumlandırıldığını ele alan makaleler mevcuttur: İlyas Üzüm, "Şah-ı Merdan Murtaza Ali: Kültürel Alevî kaynaklarına göre Ali Tasavvuru", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11 (2004), 75-104; Üçer, "Hakk-Muhammed-Ali (Üçler) Telakkileri Çerçevesinde Alevilikte Hz. Ali", 117-143. Alevî gelenekten gelen akademisyenler tarafından hazırlanan Hz. Alî'nin Alevî geleneğinde nasıl anlaşıldığını ve ne derece önemli olduğunu ele alan müstakil bir çalışma da mevcuttur. Ali Aktaş vd., *Alî'siz Alevilik Olur mu?* (İstanbul: Ant Yayınları, 1998). Bu çalışma Faik Bulut tarafından yazılan ve Alî'nin Alevîlerin inandığı gibi olmadığı iddiası güden çalışmaya karşılık mahiyetinde hazırlanmıştır. Faik Bulut, *Alisiz Alevilik* (İstanbul: Berfin Yayınları, 2015);

¹⁸ Alevîlikte Tanrı inancını ele alan iki müstakil çalışma bulunmaktadır. Çalışmalardan biri Alevîlikte Allah İnancı başlığı ile Ali Rıza Özdemir tarafından yayınlanmıştır. Alevî gelenekten gelen Rıza Özdemir çalışmasında Kaygusuz Abdal, Pir Sultan Abdal, Şah İsmail Hatayi, Kul Himmet gibi yedi önde gelen Alevî ozanlarının şiirlerine ve İmam Muhammed Bakır, İmam Cafer Sadık, İmam Ali Rıza gibi imamların rivayetlerine başvurarak Allah tasavvurunu ele almış ancak yer vermiş olduğu şairlerin tevhîd ilkesi ile örtüşmeyecek boyuttaki şiirlerine yer vermemiş ve ayrıca *Buyruklar*'a referansta bulunmamıştır. Ali Rıza Özdemir, *Alevilikte Allah İnancı* (Ankara: Kripto, 2017). Konuyu daha yüzeysel alan bir diğer çalışma ise, Lütfi Kaleli, *Tapılacak İlah* (Habora Kitabevi, 1991); Battal Pehlivan, *Alevi-Bektaşî Düşüncesine Göre Allah* (İstanbul: Pencere Yayınları, 1997). Bir de konuyu ele alan yüksek lisans tezi vardır. Kadir Bulut, *Alevilikte Tanrı Anlayışı* (Elâzığ, Yüksek Lisans Tezi, 2011). Bulut, bu çalışmada Alevî yazılı literatürüne başvurmuş olmakla birlikte her kaynaktan bir iki örnekle yetinmeyi tercih etmiş olması ve Allah'ın zati ve sıfatları konusunun kelâmî ekoller tarafından nasıl değerlendirildiği mevzuuna geniş bir yer vermiş ancak bu mevzuyu Alevî literatüründe yer alan Allah tasavvuru ile ilişkilendirememiştir. Alevîlikle ilgili bazı müstakil çalışmalarda ise Allah inancı araştırma konusunun bir bölümü olarak yer verilmiş çalışmalarda da mevcuttur. Sümeyra Yakar, *Alevilikte İnanç* (İstanbul: Grius, 2021). Şenol Kaluç, "Alevilikte Allah-İnsan İlişisine Bir Bakış" *Eskiye ni* 19 (2010), 85-92.

1. *Buyruklar*'da Hakk-Muhammed-Alî Telakkisi

Tüm İslam âleminde Müslüman olmanın temel kaidesi kabul edilen kelime-i şehadet Alevîlikte “La îlâhe illallah, Muhammeden Resulullah, Aliyyun Veliyullah”¹⁹ (Allah’tan başka îlâh yoktur, Muhammed Allah’ın elçisi ve Alî Allah’ın [sırrına ermiş] velisidir)” şeklinde beyan edilmiş ve Alevî gelenekte itikadın en temel unsuru kabul edilmiştir. Bu düstura göre Hakk-Muhammed-Alî yolu olarak izah edilen Alevî inanışında Allah tevhîdi, Muhammed nübüvveti ve Alî velayeti temsil etmektedir. Alevî yazılı kaynaklarında Hakk-Muhammed-Alî ifadeleri art arda aralarında herhangi bir geçiş ve bağlantı ifadesi yer almadan geçmekle birlikte Muhammed ve Alî isimlerinin bir bütünü temsil eder biçimde zikredildiği pasajlar da mevcuttur. Gelenekte daha ziyade Hakk-Muhammed-Alî şeklinde meşhur olan anlayış, *Buyruklar*'da genellikle Allah-Muhammed-Alî olarak geçmektedir. Bu çalışmamızda metnin aslına itibar etmek adına, *Buyruk* eserinden yapılan alıntılar metinde hangi varyantı ile geçtiyse o şekilde zikredilecektir.

1021/1612 basımlı *Şeyh Sâfi Buyruğu*'nda Hakk-Muhammed-Alî ifadesinin bu şekilde kullanımı tek bir yerde söz konusudur: “Kaçan bir talip, evliya erkânını ve âdâbını yerine getirmese, Allah Muhammed Alî ondan bizar olur ve evliya dahi kabul etmez...”²⁰ Başka bir pasajda Allah lafzı ile Muhammed-Alî isimleri arasında “ve” bağlantı ifadesi ile verilen şu şekilde bir örnek daha bulunmaktadır: “Allah ve Muhammed Alî o sıfattan saklayıvere.”²¹ Aynı *Buyruk* metninde “...Allah, Muhammed, Alî, Hasan ve Hüseyin ve On iki İmam dergâhından mahrumdur”²² Hasan, Hüseyin ve On İki İmam’ın da dahlinin söz konusu olduğu farklı bir ifade daha yer almaktadır. Bu *Buyruk* metninde toplamda üç yerde Allah lafzı ile Muhammed Alî lafızlarının art arda geldiği ancak her bir örnekte kullanımın birbirinden farklılık gösterdiği görülmektedir.

İmam Cafer Buyruğu'nda ise Hakk-Muhammed-Alî ifadesi bir bütünü ifade edici mahiyette yedi farklı bölümde bir arada ancak farklı varyantlarla geçmektedirler.²³ “Ve talip Hak Muhammed Alî'nin dostlarını dost, düşmanlarını düşman bilmelidir.”²⁴ örneğinde olduğu gibi literatürde üçler olarak da bilinen Hakk-Muhammed-Alî kabulü genel itibarıyla aralarında bağlantı ifadesi olmadan yer almıştır. *İmam Cafer Buyruğu*'nda dikkatimizi celp eden ve çalışmamızın sonraki bölümünde daha detaylı

¹⁹ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 73-91.

²⁰ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 64; Aynı *Buyruk* metninde başka bir pasajda Allah ismi Muhammed Alî ile aralarında ‘ve’ bağlantı ekiyle geçmektedir. “Allah ve Muhammed Ali o sıfattan saklayıvere”.

²¹ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 31. Bu ifadenin akabinde “Ve dahi bir kimsenin şeyhi olmazsa onun şeyhi şeytandır, “Şeyhi olmayanın dini yoktur.” şeklinde tasavvuf literatüründe bir şeyhe intisap etmenin önemini belirtmek için referans verilen bir beyanın bulunması ise Alevî inancında da bir şeyhe (Dede'ye) intisabın önemli kabul edildiği şeklinde bir sonuç çıkarılabilir.

²² Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 58.

²³ Bozkurt, *Buyruk*, 50 - 61- 85 - 132 - 134 -139 - 179.

²⁴ Bozkurt, *Buyruk*, 61.

ele alacağımız bir ifade ise şudur: “Hakkında Hakk-Muhammed-Alî Kavlıhû Teâlâ şöyle buyurmuştur.”²⁵ *İmam Cafer Buyruğu*’nun başka bir bölümünde *Şeyh Sâfi Buyruğu* adıyla neşredilen nüshada karşılaşmadığımız bir durum söz konusudur. İlk defa Hacı Bektaş Allah-Muhammed-Alî ifadesinin hemen akabinde onlarla bir bütünlük içinde kullanılmıştır: “Allah Muhammed Alî Hacı Bektaş Veli gerçeğe hû der”.²⁶ *Şeyh Sâfi Buyruğu*’nda adına hiç rastlamadığımız Hacı Bektaş Veli’nin Allah-Muhammed-Alî ifadesinin hemen ardından zikredilmiş olması bu dönemde Kızılbaş-Alevîlik ile Bektaşilik arasında güçlü sistematik bir ilişkinin var olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Allah-Muhammed-Alî, Allah-Muhammed-Alî-Hacı Bektaş Veli veya Allah-Muhammed-Alî-Hasan ve Hüseyin şeklinde yer alan ifadeler Alevî inancının kutsallık hiyerarşisini göstermesi açısından önemlidir. Buna göre yegâne kutsal varlık olarak Allah’ın kutsallık hiyerarşisinde en üst mertebede yer aldığı görülmektedir. Ayrıca bu şekilde verilen bir dizilim ve bu dizilime zaman zaman farklı şahısların dahlinin olması sebebiyle bu varlıkların doğaları itibarıyla bir ve aynı olmadıkları şeklinde bir çıkarım yapılabilir.

2. *Buyruklar*’da Tevhîd İlkesi

Alevîlikte tevhîd ilkesinin yani Allah’ın var ve bir olduğu, eşi ve ortağının bulunmadığı öğretisinin Kur’ân’i bir temele dayandığı fikri genel bir kanaat olarak yer almaktadır. Bu konuda müstakil çalışmalar ortaya koyan araştırmacılar da bu ön kabul ile hareket etmekte ve bunu kanıtlama noktasında çalışmalarını iletirmektedir.²⁷ *Buyruklar*’da Tanrı tasavvurunun tevhîd ilkesi doğrultusunda ele aldığını ve Allah lafzının “Allah Teâlâ”, “Hak Sübhânehü ve Teâlâ”,²⁸ “Allah Azimüşşan”²⁹ vb., şeklinde yücelik ve aşkınlık ifade eden betimlemelerle ifade edildiği görülmektedir. “Ellezi leyse ke mislihi şey’un, ve huve’s semî’ul alim.”³⁰ ve “İmdi şükr-ü hamd o halika, ki enva-i kainatı halk etti”³¹ ifadelerinde olduğu gibi Allah eşi ve benzeri olmayan, yoktan var eden yaratıcılık makamının yegâne sahibi olarak tarif edilmiştir. Ezeli ve ebedi olan,³² övülmeye, itaat edilmeye ve tapılmaya layık olan Allah nihai gerçek varlık olarak görülmüş ve onun aşkınlığı Kur’ân-ı Kerîm’den âyetlerle desteklenmiştir.³³

²⁵ Bozkurt, *Buyruk*, 179.

²⁶ Bozkurt, *Buyruk*, 85. Bu durum bu dönemde Kızılbaş-Alevîlik ile Bektaşilik arasındaki muhtemel birlikteliğin resmîyete döküldüğünün göstergesidir.

²⁷ Özdemir, *Alevilikte Allah İnancı*; Bulut, *Alevilikte Tanrı Anlayışı*; Kaluç, “Alevilikte Allah-İnsan İlişkisine Bir Bakış”, 85-92.

²⁸ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 18.

²⁹ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 33.

³⁰ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 76.

³¹ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 17.

³² Bu husus ile ilgili Rahmân Sûresi 26-27 âyetler zikredilmiştir. Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 93.

³³ Nisâ 4/59; Tahrîm 66/8; Ahzâb 41; Hud 11/56; Âl-i İmrân 3/18-19; gibi pek çok âyetle Allah’ın yaratıcı nihai gerçeklik olduğu dile getirilmiştir. Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 23-24-73; Bozkurt, *Buyruk*, 131.

Buyruklar'da, genel bir okuma yapıldığında Tanrı tasavvurunun klasik İslam düşünce geleneğinde benimsenmiş yapısına uygun bir formda algılandığı görülmektedir. Ancak daha detaylı bir okuma yapıldığında metin içinde yer alan bazı ifadeler A'râf suresi 101. âyetin zikrinde olduğu gibi, "Hakkında Hakk Muhammed Alî Kavluhû Teâlâ şöyle buyurmuştur: Tanrı kâfirlerin yüreklerini kapatıp mühürler" tevhîd ilkesi ile çelişkili bir durumun olduğu sonucunun doğmasına sebebiyet vermektedir. Kur'ân'dan bir ayetin zikredildiği bu bölümde Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur yerine Hakk Muhammed Alî şöyle buyurmuştur denilmiş olması bu üçlünün doğaları itibarıyla aynı konumda konumlandığı şeklinde bir algının oluşmasına sebebiyet verebilir.³⁴ Âyeti insanlığa nakleden olması hasebiyle Hz. Muhammed'e ve peygamberden insanlara aktarması sebebiyle Hz. Alî'ye nispet edilmiş denilebilir. Ancak bu şekildeki kullanımlar Tanrı tasavvurunun Muhammed Alî ile olan bağlantısının mahiyeti noktasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Hz. Alî'nin ve Hz. Muhammed'in Tanrısallığı ya da kutsallığı olarak yorumlanabilecek bu gibi ifadeler ve söylenceler aşkın varlığın insanda, tam ve kâmil manasıyla Alî'de hulûl ettiği şeklinde bir inanışın oluşmasında etkin olmuştur.³⁵ Bir diğer yandan bazı akademisyenler tasavvufi bir perspektifle Hakk-Muhammed-Alî kabulünü bu üçlünün manada bir olması telakkisinden hareketler izah etmişlerdir. Bu doğrultuda Alevî literatüründe Hz. Alî'nin ulûhiyeti şeklinde anlaşılmaya müsait olan ifadelerin aslında tasavvuftaki tecelli anlayışının bir göstergesi olduğu ifade edilmiştir.³⁶

Bu konuda *Buyruklar*'da kesin bir beyanat olmamakla birlikte Alevî gelenekten gelen bazı araştırmacılar Alevîlikteki Tanrı tasavvurunu tasavvufi bir öğretiyen olan vahdet-i vücud felsefesi ile benzer bağlamda ele almışlardır.³⁷ Buna göre, Muhammed-Alî Allah'ın kendi nurundan bir bütün olarak yaratmış olduğu ilk nurdur. Bu sebeple kutsallık hiyerarşisinde Allah'tan hemen sonra gelmekte ve yaratılan ilk kutsal varlık olarak görülmektedirler. Rıza Yıldırım bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

"Alî Muhammed ile beraber Allah'ın kendi nurundan yaratıldığı ilk nur olduğuna göre kutsal hiyerarşisinde Allah'tan hemen sonra gelir, dolayısıyla o çok daha alt basamaklardaki yaratılmışlarla aynı düzlemde, onlarla özdeş bir kul olarak kabul edilemez. Öte yandan Allah da değildir, zira Allah, Muhammed Alî nurundan daha yukarıda, daha kapsamlı ve daha tek olarak vücud sahibidir. Muhammed Alî nuru ile Hakk aynı değildir ancak birbirinden ayrı değildir."³⁸

³⁴ Bozkurt, *Buyruk*, 179.

³⁵ Allah'ın Alî'de tecelli ettiği inanışı için bk.; İlhan Cem Erseven, "Hangi Ali", Ali Aktaş vd., *Alisiz Alevilik Olur Mu?* (İstanbul: Ant Yayınları, 1998), 44-58; Hulûl ile ilgili bk.; Üçer, "Hakk-Muhammed-Ali (Üçler) Telakkileri Çerçevesinde Alevilikte Hz. Ali", 123-124.

³⁶ Üçer, "Hakk-Muhammed-Ali (Üçler) Telakkileri Çerçevesinde Alevilikte Hz. Ali", 136-138.

³⁷ Vahdet-i vücud'cu yaklaşım için bk.; Rıza Yıldırım, *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

³⁸ Yıldırım, *Geleneksel Alevilik*, 165-174.

Ahmet Y. Ocak ise Alevîlikte Tanrı tasavvurunun panteist (tüm Tanrıçılık) öğretisi ile benzerlik gösterdiğini iddia etmekte bu sebeple vahdet-i vücud yerine vahdet-i mevcud'u kullanmayı uygun görmüştür.³⁹ Bu iddiaya örneklik teşkil edecek bir anekdot şöyledir: "Şah Alî kâinatın aynıdır. Kimse bilmez bu sırrı Hak bilir perverdigar."⁴⁰ Deyiş ve nefeslerde daha sık karşılaştığımız bu gibi ifadeler ayrıca batılı bazı akademisyenler tarafından Allah-Muhammed-Alî üçlüsünü Hristiyanlıktaki teslis inancı ile özdeşleştirmelerinde etkili olmuştur. Günümüzde fazla rağbet görmeyen bu görüşü ortaya atan batılı akademisyenler Alevî geleneğin şekillenmesinde Hristiyanlığın temel bir rolü olduğu önermesi üzerinde durmuşlardır.⁴¹

Buyruklar'a göre insanın değeri aslında yaratıcının onu kendi lütfundan ve kendi sûretinde yaratmış olmasından kaynaklanmaktadır. Hadis literatüründe farklı varyantlarının bulunduğu "alâ sûratihî" ifadesi sebebiyle sûret hadisi olarak biline gelen "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı"⁴² ifadesinin Alevîlikte Tanrı algısının şekillenmesinde çok merkezi bir konumu olduğu aşikardır.⁴³ İslam düşünce geleneğinde de üzerinde en çok tartışılan hususlardan biri olan Allah'ın insanı kendi sûretinde yarattığı ifadesinin yer aldığı hadisler Müşebbihe, Mücessime ve Mürci'e gibi antropomorfik Tanrı inancını benimsemiş olan düşünce sistemlerinin en çok müracaat ettikleri hadisler arasında yer almaktadır.⁴⁴

Bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: "Hak Teâlâ kendi lütfundan Âdem'in kalıbını yoğurup yaptı ve güneşe karşı koyup, kuruttu".⁴⁵ Buna göre insan tüm mahlûkat içinde efdal (en üstün) varlıktır.⁴⁶ *Buyruklar*'da insanın efdaliyeti İsrâ sûresi 70. âyet ile delillendirilmiştir. Dünyanın Âdem için ve Âdem'den vücuda getirildiği belirtilmiştir.⁴⁷ Yani, *Buyruklar*'a göre, yaratılışın yegâne gayesi Âdem'in sırrına vakıf

³⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler. 15-17. Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 300.

⁴⁰ Bozkurt, *Buyruk*, 197.

⁴¹ Özelle F. Hasluck Hristiyanlığa ait öğelerin Alevî inanın şekillenmesinde çok temel bir görevi olduğunu iddia etmektedir. Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans, 1* (Oxford: Clarendon Press, 1929), 125.

⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), II, 323. Suret hadisinin değerlendirmesi için bk.; Şaban Çiftçi, "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır" Hadisinin Tahric ve Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Mart/2014), 1/1, 1-20.

⁴³ Müsteşriklere göre Tevrat'ın Tekvin bölümünde yer alan "Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığı" ifadesi İslam literatürüne farklı hadis formları içinde bir mühtedi tarafından dahil edilmiştir. The Holy Bible. New International Version. International Bible Society. The Old Testament, Genesis: 1/26.

⁴⁴ William Montgomery Watt, "Tanrı Sûretinde Yaratılma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma", çev. Hüseyin Kahraman, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 / 21 (Ekim 2006), 253-261.

⁴⁵ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 63.

⁴⁶ İsrâ 17/70.

⁴⁷ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 81-82.

olmaktır zira “Allah Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır.”⁴⁸ İslam geleneği içinde ortaya çıkan Müşebbihe, Mücessime ve Mürci’e’nin sûret hadisine yaklaşımı ile Alevî yazılı metinlerinin konuyu ele alış şekli benzerlik göstermektedir. Bu gruplar da “Biz insanı en güzel şekilde yarattık”⁴⁹ ya da “Onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık”⁵⁰ insanın Tanrı sûretinde yaratıldığı görüşünü desteklemek amacıyla bahsi geçen âyetlere referansta bulunmuşlardır.⁵¹

Buyruklar’da Allah’ın hitabının muhatabı olan meleklerle Âdem’e secde edin⁵² denilmesinin sebebi Tanrı’nın Âdem’i kendi sûretinde yaratmış olması sebebiyle olduğu belirtilmektedir. “O zaman kendisi, Âdem’in kalıbında idi.”⁵³ ifadesinde olduğu gibi Allah’ın Âdem’e secde edilmesinde murat ettiği aslında Hakk’ın kendisine secde edilmesidir. Bu sebeptendir ki “Hak Celle ve Teâla buyurur ki Âdem’den gayrıya secde olmaz.”⁵⁴ izahı da göstermektedir ki Âdem’e edilen secde Hakk’a edilen secdedir. İslami geleneğin en tartışmalı isimlerinde olan mistik şair Hallâc-ı Mansûr da benzer bir görüş serdetmiştir. Ona göre yaratıcı ile insan özü itibarıyla bir zıtlık içinde değildir ve Allah meleklerden Âdem’e secde etmelerini talep ettiğinde Âdem ilâhi bir sûrette idi. Bu durum göstermektedir ki Alevî yazılı kaynaklarında yer alan ifadeler aslı itibarıyla Alevîliğe has bir inanç biçimi olmayıp esasında İslam düşünce geleneğinde geçmişten günümüze farklı fikir insanları ve farklı ekoller tarafından bahis mevzuu edilmiş ve Alevî geleneğin kendi retorisi içinde benzer bir yorum bulmuştur. Ancak Alevilikte Tanrı tasavvurunu ele alan müstakil çalışmalar bu tartışmalara ve konunun Alevilik öncesi geçmişine referans yapmadan Allah’ın Âdem’i kendi sûretinde yaratması ifadesinin sembolik bir anlamı olduğunu söylemekle iktifa etmişlerdir.⁵⁵

Bu mevzu ile bağlantılı olarak ele alınabilecek bir diğer husus ise *Buyruklar*’da ve diğer Alevî literatüründe çok merkezi rolü olan “Kendini bilen Rabbini bilir”⁵⁶ düsturudur. Bu meyanda Âdem Hakk’ın kendisini bildirmesinin yalnızca bir yoldur denilebilir. Bu durum, “Kişi Tanrı’yı ibadetle kendi nefsinde bulur. Nefsini bilen kişi, marifetiyle Hakk’ı bulur. Hidayete dâhil olur.”⁵⁷ pasajında da söylediği gibi; efdal olan insanın Hakk’ın zatı değil ancak Hakk’dan tam manasıyla bağımsız da olmadığı,

⁴⁸ Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, II, 323. *Buyruklar*’da hadislere sıkça referans edilmekle birlikte hiçbir hadisin kaynağı hakkında en ufak bir bilgi bulunmamaktadır. Hadisin geçtiği bölüm için, bk.; Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 45.

⁴⁹ Tin 95/4.

⁵⁰ İsrâ 17/70.

⁵¹ Müşebbihe ve Mücessime’nin antropomorfist Tanrı anlayışları ile ilgili daha detaylı bilgi için bk.; Recep Önal, “İbn Hazm Teolojisinde Teşbîh ve Tecsîm İnancı: Müşebbihe ve Mücessime’ye Yönelik Teolojik Eleştiriler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 909-938.

⁵² Bakara 2/34.

⁵³ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 50-51.

⁵⁴ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 50-51.

⁵⁵ Özdemir, *Alevilikte Allah İnancı*, 71.

⁵⁶ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 35-41; Bozkurt, *Buyruk*, 59-128.

⁵⁷ Bozkurt, *Buyruk*, 59.

aslında özü itibariyle ondan bir parça olduğu bu sebeple de kutsal olanın bilinmesinde ve onun sırrına erişilmesinde en temel araç olduğu şeklinde yorumlanabilir.

3. Alî bin Ebû Tâlib'in İlâhiliği

Buyruklar'da Alî Aliyyun veliyyullah⁵⁸, Esedullah, Emir-ül mü'minin⁵⁹, Şah-ı Merdan Murtaza⁶⁰, Hazreti Alî⁶¹ gibi övgü dolu ifadeler ile anlatılmaktadır. "La İlâhe illallah, Muhammeden Resulullah' diyenlere 'Aliyyun Veliyyullah' demek de vaciptir"⁶² söyleminde olduğu gibi Alî'nin velayeti *Buyruklar*'da temel öğreti olarak telakki edilmiştir. Ancak Alî'nin kutsallığı ya da Tanrısallığı olarak yorumlanabilecek bazı ifadeler Alî'nin tabiatı itibariyle Tanrı'nın aynı mı, gayrı mı yoksa onun da ötesinde bir varlık olarak mı anlaşıldığı sorunsalını ortaya çıkarmaktadır. Her ne kadar *Buyruklar*'da Hz. Alî'nin kutsiyetine izafe edilen birkaç ifade var olsa da konunun layığıyla anlaşılması için bu pasajların dikkatli bir okumasının yapılması şarttır. "Hazret-i Şah-ı Velayet Âdem'i yarattı. Kendini Âdem'in kalbinde sakladı. Ve de tüm melekler kendine secde kıldığı için bu kez secde burada Hakk için oldu. Böyle olunca secde etmek ibadet oldu."⁶³ ifadesinde yer alan "Şah-ı Velayet" ibaresi Alî bin Ebû Tâlib için kullanılan bir tabirdir. Âdem'in yaratılması eyleminin Hz. Alî'ye nispet edilmesi, Allah'ın Tekvin (yaratma) sıfatının Alî'nin zatına izafe edilmesi şeklinde anlaşılabilir.⁶⁴ Benzer bir anlam çıkarılabilecek bir diğer ifade şu şekildedir: "Hak Sübhânehü ve Teâlâ hazretlerinin ne kadar sırrı ve gizemi varsa dört bildirilmiştir"⁶⁵ ve "Dört kitabın manası Alî hakkında söyler".⁶⁶ İlk ifade Allah'ın tüm sırrının ve gizeminin dört kitapta var olduğu, ikinci bölümde ise dört kitabının esas itibariyle manasının Alî'nin sırrına vakıf olmak olduğu söylenmektedir. Alî'nin ilâhiliği olarak yorumlanabilecek bu ifadeler bir önceki ifadede olduğu gibi Alî sûretinde bir Tanrı tasavvuru ortaya konulduğu şeklinde anlaşılabilir ve bu anlayış antropomorfik Tanrı düşüncesini benimsemiş zümrelerle benzerlik göstermektedir.

Bâtın ve zâhir olmak üzere Hakk'ın iki adının olduğunu belirten *Buyruklar*'da⁶⁷ yer alan ifadeler göre 'Errahmanirrahim Allah'ın zâhir adının, Alî ise Allah'ın bâtın olan adının izahıdır. Bu çalışmamızda değerlendirmeyi elzem gördüğümüz bir diğer

⁵⁸ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 91.

⁵⁹ Bozkurt, *Buyruk*, 19-26.

⁶⁰ Bozkurt, *Buyruk*, 89.

⁶¹ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 56-57.

⁶² Bozkurt, *Buyruk*, 159.

⁶³ Bozkurt, *Buyruk*, 160.

⁶⁴ Ancak şah kelimesinin tasavvufta Allah lafzı için kullanımı da söz konusudur. Merasimlerde cemaat içinde bir şeyhin önderliğinde okunan Gülbanklarda yer alan "Bism-i Şah Allah Allah" gibi ifadeler şah kelimesinin Allah için kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Cenksu Üçer - Rıza Sarı, "Dua, Gülbank ve Tercümanlar Üzerinden Alevî Nitelemeli Gelenek Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13 / 2 (Aralık 2020): 371.
<https://doi.org/10.18403/emakalat.841578>.

⁶⁵ Bozkurt, *Buyruk*, 120.

⁶⁶ Bozkurt, *Buyruk*, 189.

⁶⁷ Bozkurt, *Buyruk*, 118.

pasaj ise şöyledir “ve eşhedü enne emîrû'l-mü'minîn Alî bin Ebû Tâlib eşhedüllahi'l-galib imamen masumen ve irşaden ma kablellahi Teâla ve min kable resûlillahi”.⁶⁸ Bu ifade ile Hz. Alî bin Ebû Tâlib Allah'ın aslanı olarak nitelenmiş ancak kendisinin Allah ve Resulünden önce irşat edildiğinden bahsedilmiştir. Bu ifadeyi destekleyen başka bir pasajın olmaması sebebiyle Taşğın'ın neşrettiği *Şeyh Sâfi Buyruğu*'nun ikinci bölümünde vermiş olduğu orijinal Osmanlıca nüshada “ma kable” olarak yer alan ifadenin “min kibelî” olma ve kitabı neşreden yazarın yazım hatası yapma ihtimalini de göz önünde bulundurarak genel bir yorum ortaya koymanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Bu şekilde bir hata söz konusu ise metnin anlamı “Allah ve Resulü tarafından irşat edilen Alî bin Ebû Tâlib” olarak değişmektedir. *Buyruklar*'da tevhîd'in hak olduğu⁶⁹ ve tevhîd üzere bir iman algısının hâkim olduğu gerçeği de göz önüne alındığında yukarıda yapmış olduğumuz yorumun çok daha isabetli olduğunu belirtebiliriz. Alevîlikte yola adını vermesi açısından önemli bir şahsiyet olan Hz. Alî üstte bahsettiğimiz örneklerde olduğu gibi zaman zaman Tanrısal bir kimlik olarak ele alınmış olsa da temel itibarıyla Allah'ın velisi (sırrına ermiş kulu) olarak tanımlanmıştır. *Buyruklar*'da tevhîd ilkesinin, öğretinin en temel unsuru olması sebebiyle bu ilkenin özünü zedeleyen ve şirk unsuru oluşturan pasajların daha temkinli bir okumasının yapılması önemlidir. Allah'a ortak koşulmasını reddeden bir bölümde şöyle demektedir: “Pir, Tanrının vekili sayılır... Pir (talibe): haydi günahından geçtim, seni yargılamadım” derse kesinlikle kâfir olur. Allahü Teâlâ der ki: Ey asi, sen dünyada Tanrı mıydın?”.⁷⁰

Bu doğrultuda Hz. Alî'nin de yeryüzünde Allah'ın vekili olduğu ancak Allah ile aynı olmadığı şeklinde bir sonuç çıkarmak mümkündür. Buna göre mutlak gerçeklik olan Tanrı özü itibarıyla bütün olan her şeydir. Onun eşi ve benzeri yoktur, yaratılan hiçbir şey ona benzemez ancak ondan bağımsız da değildir. Kutsallık hiyerarşisinde aşkın, üstün ve kapsayıcı olandır. *Buyruklar*'da bu durum şu şekilde izah edilmiştir: “Ve Şah-ı Merdan Alî'nin tacının tereği on ikidir. O on bir imamın atasıdır. ... tacın içi sırdır. Dışı nurdur. İğnesi mürşittir. Ve kubbesi Allah'tır. Ve terekleri On İki İmamdır. Mührü Muhammed Alî'dir.”⁷¹ “Pirlik Şah-ı Merdan Alî'den kaldı. Zira Cebrail'in piridir.”⁷² ifadesi bir önceki anekdot ile ele alındığında her ne kadar Alî mistik boyutu itibarıyla üstün bir pozisyonda ele alınmış olsa da bu durum yoktan var etme ya da kulun günahını bağışlama gibi Allah'a izafe edilen meziyetlere sahip olmadığı, onun Tanrı'nın zâtı olmadığı anlamını ortaya çıkmaktadır.

⁶⁸ “Şehadet ederim ki müminlerin emiri ve Allah'ın kudretli aslanı Ali, Allah ve Resulünden önce irşad olunan masum imamdır.” Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 95, orijinal Arapça metin için, bk.; Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 264.

⁶⁹ Bozkurt, *Buyruk*, 166.

⁷⁰ Bozkurt, *Buyruk*, 146.

⁷¹ Bozkurt, *Buyruk*, 115.

⁷² Bozkurt, *Buyruk*, 208.

4. Hz. Muhammed Tasavvurunun İzahı

Buyruklar'da kendisinden "Muhammed Mustafa sallâhu aleyhi ve sellam"⁷³, "Hazret-i Resul Aleyhisselâm"⁷⁴, "Habib-i Muhammed-i"⁷⁵, "seçkin, güvenilir elçisine"⁷⁶ şeklinde övgü dolu ifadeler ile bahsedilen Hz. Muhammed'in risaletinin hak olduğu ve bunu inkâr edenin kâfir addedileceği belirtilmiştir.⁷⁷ Hz. Muhammed'in peygamberliğinin tasdiki kurtuluşa ermenin de temel kriterleri arasında zikredilmektedir.⁷⁸ Hz. Muhammed'in Allah nezdinde çok değerli bir varlık olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: "Allah Teâla, kutsal Muhammed Hazretlerini sevdi ve tüm evreni ona olan sevgisi yüzünden yarattı. Çünkü Muhammed'i sevdi, Muhammed oldu; Alî'yi sevdi Alî oldu".⁷⁹ Allah'ın Resulü olarak önemli bir misyona sahip olan Hz. Muhammed Allah'ın zatından ayrı olarak ele alınmıştır. *Buyruklar*'da "musâhiplik" pasajında yer alan A'râf suresi 172. âyeti sanki Hz. Muhammed'in kendisine nispetle aktardığına işaret eden ifade Hz. Muhammed'in Allah'ın zatının aynı mı gayrı mı olduğu sorusunu sormayı elzem kılmaktadır: "Resûlullah şöyle buyurdu: "Ya ma'sara'n-nasi, elestu bi rabbikum ve enfusiküm. Kalü bela! Ya Rasullah."⁸⁰ Âyetin aynı nüshada "Allah buyurdu" şeklinde tekrar yer aldığı görülmektedir. "Ondan sonra Allah Teâlâ hazretlerinden nida geldi ki: "Elestu bi rabbikum? Kalu bela!"⁸¹ metnin devamında âyete yönelik yapılan açıklama şu şekildedir: "Yani demek olur ki ben sizin Tanrı'nızım ve vekilim Âdem'dir."⁸² Bu iki kısım birlikte ele alındığında Hz. Muhammed'in bu şekilde bir soru sorduğunu beyan eden ifade, Allah'ın resulü ve aynı zamanda onun yeryüzünde vekili olması sebebiyledir denilebilir. Ancak bu, Muhammed Tanrı'nın kendisidir, zatıdır demek değildir. Biraz önce bahsettiğimiz gibi her ne kadar pir Tanrı'nın yeryüzünde vekili kabul edilmiş olsa da Tanrı'nın kendisi değildir. Buna göre Resul de pir de yaratıcının yeryüzündeki vekili olarak onun bilinmesine hizmet etmekte ancak güç ve kudret olarak Tanrı ile eş değer görülmemektedirler.

Buyruklar'da aşırı hürmete mazhar olan Hz. Muhammed misyonu itibariyle Allah'ın elçisi olarak ayrı bir kimlik altında ele alınmakta ve tanıtılmaktadır. Bu bölüm dışında Hz. Muhammed'in ulûhiyeti şeklinde yorumlanacak en küçük bir kayıt dahi bulunmamaktadır. *Buyruklar*'da sık sık Hz. Muhammed ve Hz. Alî birlikte anlatılır. Muhammed ve Alî'nin özleri itibariyle bir olup iki ayrı bedende görüldüğünü ifade eden bölümler *Buyruklar*'da merkezi bir konuma sahiptir. Alevîliğin Muhammed Alî

⁷³ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 20.

⁷⁴ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 19.

⁷⁵ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 45.

⁷⁶ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 7.

⁷⁷ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 61.

⁷⁸ "Mürted-i şeriat bir kez: 'La İlähe İllallah, Muhammeden Resulullah, Aliyyun Veliyullah' dese necat bulur." Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 91.

⁷⁹ Bozkurt, *Buyruk*, 30.

⁸⁰ "Resulullah şöyle buyurdu: 'Ey insan topluluğu, ben sizin Rabbiniz ve nefsinizden olan değil miyim?' Evet, ya Resulullah." Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 42.

⁸¹ Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Onlar da, "evet" dediler. A'râf 7/172.

⁸² Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 51.

yolu ve erkânı olduğu⁸³, müminin Muhammed Alî dergâhına layık olması gerektiği⁸⁴, musâhipliğin (din kardeşliğinin) Muhammed Alî'den kaldığı,⁸⁵ Şeriat, tarikat, marifet, hakikat gibi pirlük ve secde'nin Muhammed Alî'den kaldığı,⁸⁶ Pirlüğün Muhammed Alî'den geldiği ve ancak onların soyundan olana pirlük yapmanın caiz olduğu⁸⁷ gibi ifadeler ile Hz. Muhammed'in Hz. Alî ile birlikte Alevî öğretide çok temel bir yerinin olduğu ortaya koyulmaktadır. Bu anlatımlar Muhammed ve Alî arasında mistik bir birlikteliğin olduğunun göstergesidir. "Müshâp" başlığı altında Muhammed ve Alî'nin dünya ve ahirette kardeş olduklarını ele alan pasajda şöyle buyurmaktadır:

"... Alî'yi bağrına bastı. Ve gömleği içine çekti. İki bir gömleğe girdi. İki bir gömleğin yakasından baş gösterdi. İki baş bir gövde gözükte. Hz. Peygamber Hz. Alî hakkında şu hadisi okudu: "Senin kanın benim kanım, senin etin benim etim, senin vücudun benim vücudum, senin ruhun benim ruhum, senin canın benim canımdır... "Tanrım, ona bağlananlara yardım et ve onun düşmanlarına düşman ol. Ona yardım edenlere yardım et. Onunla uğraşanları zayıf kıl. Onu yüceltenleri yükselt. Onun kurtuluşunu çabuk kıl. Tüm çağlar boyunca ister insan, ister cinlerden olsun, ona karşı olanları perişan et."⁸⁸

Hz. Muhammed ile Hz. Alî'nin bir gömleğin içinde "iki baş-bir beden" olarak görüldüklerini sembolik bir dille ifade eden bu ibareye göre Hz. Muhammed ve Hz. Alî'nin zâhirde iki farklı insan oldukları ancak bâtinî manada birliği temsil ettikleri ifade edilmektedir. *Şeyh Sâfi Buyruğu*'nda farklı bir bölümde, Muhammed ve Alî'nin nurunun bir ve tek olduğu ve kâinat yaratılmadan zahir olduğu ancak babaları Abdullah ve Ebû Tâlib döneminde ikiye ayrıldığı ancak aralarındaki mistik birlikteliğin devam ettiği ifade edilmiştir.⁸⁹

Hz. Alî tasavvufi yönü itibariyle "Kırklar Cemi"⁹⁰ isimli pasajda Muhammed'den çok daha ulvi bir konumda ele alınmıştır. Metne göre, Hz. Muhammed peygamber olduğunu söylediğinde meclise kabul edilmiyor, ancak ben Allah'ın yoksul bir kuluyum dediğinde meclisin kapısı kendisine açılıyor. Hz. Alî de mecliste ve Hz. Muhammed içeri girdiğinde Alî'nin yanına oturuyor, ancak Alî'yi tanıyamıyor. Ne zaman ki kendisine bizim pirimiz "Şah-ı Merdan Alî'dir" deniliyor, Hz. Muhammed Hz. Alî'nin mecliste yer aldığını anlıyor. Alî'nin kendisine doğru yürüdüğünü gördüğünde Muhammed ve Kırklar Alî'yi hürmet ve sevgi ile selamlayıp, oturması için yer açıyorlar. Bu metinde Hz. Muhammed'in Hz. Alî'nin pirlük yaptığı bir makama peygamber olarak giremediği ve peygamberliğinin orada bulunan Kırklar için bir önem taşımadığı ve Muhammed'in, Alî'nin önünde eğilerek selam verip hürmet

⁸³ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 27; Bozkurt, *Buyruk*, 59.

⁸⁴ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 31.

⁸⁵ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 42.

⁸⁶ Bozkurt, *Buyruk*, 27.

⁸⁷ Bozkurt, *Buyruk*, 30.

⁸⁸ Bozkurt, *Buyruk*, 19-26; Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 56-57, Şeyh Sâfi aynı mevzu bir de şu şekilde verilmiştir: Rasul hazretleri ve Alî o gömleği giyip baş bir, ten iki oldu. Bir dahi çıkarıp, yine giyip baş iki, ten iki gördüler. Üçüncüde baş, ten bir göründü. Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 43.

⁸⁹ Aytakin, *Buyruk*, 150.

⁹⁰ Bozkurt, *Buyruk*, 13-18.

gösterdiği ifade edilmektedir. Bu anekdot Hz. Muhammed ile Hz. Alî'nin dünya hayatının mistik boyutu itibarıyla birbirinden farklı bir şekilde algılandığını göstermesi açısından önemlidir.

Hz. Muhammed Allah'ın elçisi olarak şeriatın temsilcisi, Hz. Alî ise Allah'ın velisi olarak tarikatın temsilcisi olarak anlatılmaktadır. Buna göre meşrep Alî'dir, muhabbet Muhammed'dir.⁹¹ Aralarında hiyerarşik olarak "Kırklar Cemi" örneği dışında bir üstünlüğün söz konusu edilmediği *Buyruklar*'da yalnızca bir iki yerde Hz. Alî, Hz. Muhammed'e tabi olan en değerli insan olarak resmedilmiştir. Hz. Alî Allah'ın elçisi olan Hz. Muhammed'in halifesi olarak zikredilmektedir.⁹² Başka bir pasajda Muhammed Alî için "Alî benim tarikatta oğlumdur ve hakikatte karındaşımdır" şeklinde beyan etmiş ve yine Alî'nin ondan olduğu vurgusu yapılmıştır.⁹³ "Zira Hazreti Muhammed Mustafa'nın evine Şah-ı Merdan Murtaza girmeye utanırdı. Hazreti Muhammed Mustafa Hazreti Alî'yi davet etti. Muhabbet gösterdi." ifadesi ile Muhammed'in Alî'ye hürmet göstermesi de Muhammed'in Alî'ye olan lütfuna işarettir.⁹⁴

SONUÇ

Bu çalışma Alevî yazılı metinleri arasında önemli bir yeri olan *Buyruklar*'da Tanrı tasavvuru konusunu ele almayı gaye edinmiştir. Alevîlikte Allah inancı genellikle Hakk-Muhammed-Alî kabulü çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu ifade de yer alan Allah ulûhiyeti, Muhammed nübüvveti ve Alî velayeti temsil etmektedir. Ancak Alevî yazılı kaynaklarında yer alan bazı ifadeler Allah telakkisinin Hz. Muhammed ve Hz. Alî ile olan ilişkisinin keyfiyeti noktasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu doğrultuda metinde de işaret edildiği gibi bazı araştırmacılar bu hususu hulûl nazariyesi çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Buna göre aşkın ve yüce olan Allah'ın Hz. Alî'de hulûl ettiği şeklinde bir anlayış ortaya atılmaktadır. Hakk-Muhammed-Alî kabulünün tasavvuftaki tecelli anlayışının bir göstergesi olduğu şeklinde farklı bir görüş de söz konusudur. Hakk-Muhammed-Alî ayrıca bazı akademisyenler tarafından vahdet-i vücud düşüncesi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Alevîlikteki Tanrı tasavvurunun panteist öğretisi ile benzerlik gösterdiği şeklinde ayrı bir görüş bulunmaktadır. Bu düşünceye göre vahdet-i vücud yerine vahdet-i mevcud'un kullanımı daha evladır. Bu konuda ortaya atılan farklı bir düşünceye göre ise Hakk-Muhammed-Alî anlayışı Hristiyanlıktaki teslis inancının etkisi ile şekillenmiştir. Günümüzde pek rağbet görmeyen bu düşünce daha çok batılı akademisyenler tarafından dile getirilmektedir.

Bu çalışmada analizini ortaya koyduğumuz gibi *Buyruklar*'da her ne kadar Hz. Alî'nin ulûhiyeti gibi algılanabilecek ve Hz. Muhammed'e farklı bir boyutta kutsallık atfeden ifadeler yer alsa da, *Buyruk* metinleri bir bütün olarak ele alındığında Tanrı

⁹¹ Bozkurt, *Buyruk*, 89.

⁹² Bozkurt, *Buyruk*, 63.

⁹³ Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, 56-57.

⁹⁴ Bozkurt, *Buyruk*, 89.

tasavvurunun tevhîd ilkesi doğrultusunda şekillendiği görülecektir. *Buyruklar*'da Allah birdir, hiçbir şeyin (ne Muhammed ne de Alî) onun eşi ve benzeri olmadığı ve ona ortak koşulmasının şirk olduğu belirtilmiştir. *Buyruklar*'a göre, Allah evrenin yaratıcısı olarak tek ve mutlak olandır, Muhammed hak olan Resul'dür, ve Alî ve oğullarının imamlığı haktır. Yukarıda bahsini ettiğimiz örnekler dışında *Buyruklar*'da Hz. Muhammed ve Hz. Alî'nin aynı nurdan bir bütün içinde yaratıldıkları vurgusu üzerinde durulmuştur. Hz. Muhammed ve Hz. Alî'ye aşırı bir hürmet söz konusudur. Ancak Allah doğası itibariyle Hz. Muhammed ve Hz. Alî ile özdeş kabul edilmemiştir. *Buyruklar*'da bahsi edilen örnekler dışında İlâhî ve beşerî varlıkların net ifadeler ile tanımlandığı söylenebilir. Buna göre, Allah yaratıcı, Muhammed Allah'ın elçisi ve Alî Allah'ın velisidir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, Ali vd. *Alisiz Alevilik Olur mu?* İstanbul: Ant Yayınları, 1998.
- Ay, Resul. "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri". *Bilig / 72* (Mart 2015): 1-24.
- Aytekin, Sefer. *Buyruk*. Emek Basım Yayınevi, 1958.
- Bisâtî. *Menakıbu'l-Esrar Behcetü'l-Ahrar*. (1021/1612) Konya Mevlâna Müzesi Yazmaları. Ferid Uğur Kitaplığı No. 1172
- Bisâtî. *Şeyh Sâfî Buyruğu (Menâkıbu'l-Esrâr Behcetü'l-Ahrâr)*. Ed. Ahmet Taşgın. Ankara: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Bozkurt, Fuat. *Buyruk: İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Bulut, Faik. *Ali'siz Alevilik*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2015.
- Bulut, Kadir. *Alevilikte Tanrı Anlayışı*. Elazığ, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Cahen, Claude. "Note sur l'origine de la communauté syrienne des Nusayris". *REL* (1970): 243.
- Cahen, Claude. *Pre-Ottoman Turkey: a General Survey of the Material and Spiritual Culture and History C. 1071-1330*. Trans. from the French by J. Jones-Williams. New York: Taplinger Pub. Co, 1968.
- Çiftçi, Şaban. "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır" Hadisinin Tahric ve Değerlendirilmesi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Mart/2014): 1-20.
- Dale, Stephen Frederic. *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals*. Cambridge. UK; New York: Cambridge University Press, 2010.
- Dedeyev, Bilal. "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5 (Kasım 2008): 264-266.

- Erdoğdu Başaran, Reyhan . “Does being Rafidi mean Shi`ite?: The Representation of the Kızılbaş Belief in the Sixteenth Century Ottoman Records”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6 / 1 (Haziran 2019): 11-35. <https://doi.org/10.33718/tid.506735>
- Erdoğdu Başaran, Reyhan. “Alid loyalty or Shi`ite tendency: a comparative approach to the Alevi Buyruk texts”. *Middle Eastern Studies*, 57 (2021): 553-566.
- Erdoğdu Başaran, Reyhan. “Comparing Scholarship: The Assessment of the Contemporary Works That Links Alevis with either Shi`ism or Sunnism”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi* 5/9 (2018): 315-337.
- Erseven, İlhan Cem. “Hangi Ali”. Ali Aktaş vd., *Alisiz Alevilik Olur Mu?* İstanbul: Ant Yayınları, 1998.
- Gölpınarlı, Abdölbaki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der Yayınları, 1979.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Müsned*. I-VI, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Hasluck, Frederick William. *Christianity and Islam under the Sultans*. 1. Oxford: Clarendon Press, 1929.
- Kaleli, Lütfi. *Tapılacak İlah*. Habora Kitabevi, 1991.
- Kaluç, Şenol. “Alevilikte Allah-İnsan İlişkinine Bir Bakış”. *Eskiyeni*. 19 (2010): 85-92.
- Kaplan, Doğan. “Aleviliđin Yazılı Kaynaklarından Buyruklar ve Muhtevaları”. *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I*. Isparta, 2005: 233-247.
- Karakaya-Stump, Ayfer. “Documents and Buyruk Manuscripts in the Private Archives of Alevi Dede Families: An Overview”. *British Journal of Middle Eastern Studies* 37-3 (December 2010): 273-286.
- Köprölü, Mehmed Fuad - Leiser, Garry. *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion*. Salt Lake City, Utah: University of Utah Press, 1993.
- Melikoff, Irène. *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*. İstanbul: Demos Yayınları, 2006.
- Moin Ahmed Azfar. *Islam and the Millennium: Sacred Kingship and Popular Imagination in Early Modern India and Iran* (2010).
<http://hdl.handle.net.ezproxyrice.edu/2027.42/77799>.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Türk Heterodoksi Tarihinde “Zındık”, “Harici”, “Râfizi”, “Mülhid” ve “Ehl-i Bid’at” Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982): 507-520.
- Olyott, Stuart. *The Three are One*. Durham: Evangelical Press, 1979.
- Önal, Recep. “İbn Hazm Teolojisinde Teşbih ve Tecsîm İnancı: Müşebbihe ve Mücessime’ye Yönelik Teolojik Eleştiriler”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018): 909-938.

- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Özdemir, Ali Rıza. *Alevilikte Allah İnancı*, Ankara: Kripto, 2017.
- Pehlivan, Battal. *Alevi-Bektaşî Düşüncesine Göre Allah*. İstanbul: Pencere Yayınları, 1997.
- Sümer, Faruk. *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Şener, Cemal. *Osmanlı Belgeleri'nde Aleviler-Bektaşiler*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2002.
- The Holy Bible. New International Version. International Bible Society. The Old Testament, Genesis: 1/26.
- Üçer, Cenksu - Sarı, Rıza. "Dua, Gülbank ve Tercümanlar Üzerinden Alevî Nitelemeli Gelenek Hakkında Bazı Değerlendirmeler". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13 / 2 (Aralık 2020): 357-398. <https://doi.org/10.18403/emakalat.841578>
- Üçer, Cenksu. "Alevi Klasikleri Çalışmalarında Ocak Sisteminin Önemi Üzerine". *Uluslararası Alevi-Bektaşî Klasikleri Sempozyumu, Sakarya*. ed. Süleyman Akkuş vd. 383-403. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016.
- Üçer, Cenksu. "Hakk-Muhammed-Ali (Üçler) Telakkileri Çerçevesinde Alevilikte Hz. Ali", *Hazreti Ali -Sempozyum Bildirileri-*. 117-143. İzmir; y.y., 2009.
- Üzüm, İlyas. "Şah-ı Merdan Murtaza Ali: Kültürel Alevi kaynaklarına göre Ali Tasavvuru". *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11 (2004): 75-104.
- Watt, William Montgomery, "Tanrı Sûretinde Yaratılma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma". Çev. Hüseyin Kahraman. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 / 21 (Ekim 2006): 253-261.
- Winter, Stefan. *A history of the 'Alawis: From medieval Aleppo to the Turkish Republic*. Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Yakar, Sümeyra. *Alevilikte İnanç*. İstanbul: Grius, 2021.
- Yıldırım, Rıza. *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Yıldız, Harun. "Anadolu Alevîliğinin Yazılı Kaynaklarına Bir Bakış". *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 30 (2004): 323-359.